

## Голобуцький В.А.

Историк українського казачества,  
спеціаліст по економічній історії України  
г. Київ, Україна

[Біографія](#)

## Нова Січ

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

А коли хочеш, сину знать,  
Де лучче лихом торгувать,  
Іди ти в Січ.

**Тарас Шевченко**

За часів Нової Січі на Запорозжі швидко розвивалося господарство. Оживали дикі степи, заселялися людом. Із численних балок і байраків виглядали білі хатки. Це були козацькі хутори. В просторих, розлогих степах, особливо в північній частині «Вольностей», суміжній з Полтавщиною, з'явилося багато слобід. На Бузі, в так званому Гарді, зосередились великі рибні промисли. На дніпровських Лиманах, в Прогноях, видобували сіль. В степах паслися отари овець, стада великої рогатої худоби, кінські табуни, жовтіли великі лани пшениці, ячменю, зеленіли сади, городи, баштани.

Багато дечого змінилося на Запорозжі. Змінилося, наприклад, і управління краєм. Тепер уже «Вольності» поділялися на округи - паланки. На правому березі Дніпра були

Кодацька, Бугогардівська та Інгульська паланки, на лівому - Протовчанська, Орельська, Самарська і Калміуська, нарешті, в дніпровських гирлах - Прогноїнська.

Центром паланки була одна із слобід. У такій слободі перебувала місцева адміністрація; тут же, в невеликому укріпленні, стояла козацька залога. Отже, центр паланки одночасно становив і опорний, оборонний пункт. На чолі паланки стояв полковник. Йому була підпорядкована місцева старшина - писар і підписарів, а також слобідські отамани. Старшина відала судом, стягувала податки, проводила мобілізацію козаків, організувала оборону паланки від нападу татар, виконувала поліцейські обов'язки.

Паланкову старшину призначала кошова старшина. Останню, як і раніше, обирали раз на рік на радах. Але вибори знову-таки були простою формальністю: усім верховодили багаті козаки. Старшина користувалася своїм становищем для власного збагачення. Зловживанням її не було меж. Старшина забирала собі найкращі місця для рибальства і водяних млинів, найвигідніші землі під зимівники і пасовиська, привласнювала грошові збори з людності, брала левову пайку з царської платні війську. Тоді, наприклад, як на один курінь, де було кілька сот козаків, припадало всього 140 карбованців платні, кошовий отаман брав собі 70, суддя - 60, писар - 50 карбованців... Те ж саме було і з хлібом, який надсилали війську з царських житниць. Як казав сам кошовий отаман, після розподілу простому козакові не діставалося і жмені борошна.

Свавілля старшини не знало меж. Вона навіть примушувала козаків, щоб ті працювали на неї.

В руках старшини були суд і право, які захищали інтереси заможних власників. За найменшу крадіжку винного приковували до стовпа на майдані і тримали доти, поки він сам або хтось із його знайомих не сплачував відповідної суми. За крадіжку коней вішали й садовили на палю...

За часів Нової Січі відбулися великі зміни в становищі Запорозького війська. Поступово воно втратило свою колишню автономію. Спочатку, після повернення з Криму, військо

було підпорядковане київському генерал-губернатору й мало неухильно виконувати всі його накази. Пізніше, коли на Лівобережній Україні уряд відновив гетьманство, Січ стала безпосередньо підлягати владі гетьмана. Це призвело до того, що царські урядовці й гетьманська адміністрація почали втручатися у всі внутрішні справи Запорозького війська. Гетьман звелів провести реєстрацію всіх козаків і подати списки до його канцелярії в Батурині. Крім того, кожен козак мусив дістати паспорт і без відома старшини не мав права відлучатися з Запорожжя.

Щоб позбавити козацтво усіх прав і перетворити його на слухняне знаряддя царизму, уряд став будувати на запорозьких кордонах і в самих «Вольностях» укріплення і ставити там залоги. Вже 1735 року в центрі Запорожжя, за два-три кілометри від Січі, збудовано чимало фортець - зокрема, споруджено Новосіченський ретраншемент і поставлено залогу з двох піших рот та артилерійської команди. Комендант ретраншементу мав наглядати за Січчю і надсилати київському генерал-губернатору докладну інформацію про становище на Запорожжі. На випадок будь-якого виступу з боку козацтва проти уряду або своєї старшини новосіченська залога зобов'язана була безжалісно розправлятися з ним.

В 40-60 роках XVIII століття царський уряд розпочав заселення північних і північно-західних околиць Запорожжя військовими поселенцями. Це мало призвести до відмежування, ізоляції «Вольностей» від Правобережної Лівобережної України, покласти край втечам селян від своїх панів. Біля гирла ріки Тясмину побудували Криловський шанець, біля міста Торговиці-Орловський, в також шанець на ріці Синюсі. 1751 року Івану Хорвату, колишньому австрійському офіцерові, було доручено заснувати так звану Ново-Сербію - заселити сербськими поселенцями землі на правому березі Дніпра, якраз у північно-західній частині Запорожжя. Тут же, в верхів'ях ріки Інгулу, засновано укріплення св. Єлизавети (сучасний Кіровоград).

На північно-східному пограниччі Запорожжя засновано так звану Слов'яно-Сербію, «Вольності» були відрізані і від Гетьманщини.

Після цього, як висловився один сучасник, Запорозьке військо опинилось у мішку, який лишалося тільки зав'язати. Захоплені козацькі землі стали роздавати різним офіцерам, поміщикам, урядовцям і насаджувати там кріпацтво.

Нарешті, уряд повів політику на ліквідацію військової ради й заміну виборних старшин царськими ставлениками. За часів Нової Січі військова рада втратила своє колишнє значення.

У XVIII столітті посилюється кріпацтво і національне гноблення на Україні. Тому на Запорозжя, як і в давнину, тікали люди з усіх країв. Тікали з Правобережжя від польських і українських панів, з Гетьманщини, з Слобідської України. Між утікачів чимало було і волохів з сусідньої Молдавії, підкореної турками. Були й росіяни, здебільшого колишні солдати. Вони тікали з команд, розташованих на запорозьких кордонах, від тяжкої армійської служби. Зустрічалися навіть втікачі з далекої Грузії. Вони осіли на Запорозжі невеличкою слобідкою Грузинівкою.

Час від часу втечі набували масового характеру. Од відомого на Гетьманщині українського магната Кочубея в 70-тих роках XVIII ст. втекло кілька сот селян. Від пана Бутовича одночасно збігло ціле село. Звичайно, тікати було дуже тяжко і небезпечно, далеко гірше, ніж колись. Тепер утікачів переслідувала не тільки панська челядь. За ними гналась поліція, переймали військові команди, поставлені на кордонах. Тому селяни ретельно готувалися до втечі. Іноді, щоб примусити легкодушних приєднатись до себе, вони, зібравшись у дорогу, палили оселі. В такому разі вже не було вороття - і всі виходили назавжди з рідного села. Бувало й так, як з селянами пана Бутовича. Задумавши втекти від свого поміщика, вони потай відправили гінця в козацьку слободу на Запорозжя просити допомоги. Запорозжці зараз же вирядили невеличкий загін. Під його охороною селянська валка щасливо пододала всі перешкоди.

Але й на Запорозжі пани не давали втікачам спокою. Лівобережна старшина скаржилася на них своїм сотникам, полковникам і гетьману, а ті писали в кіш і в паланки, домагаючись розшуку і повернення втікачів. Часто пани посилали на Запорозжя своїх шпиків і прикажчиків. Ті розвідували, де і хто з утікачів переховується, і потім вимагали від запорозької старшини видачі їх. Траплялося, що й самі пани їздили на Запорозжя розшукувати своїх селян. Звичайно, такий пан їхав не з порожніми руками. Військовій старшині багато дечого перепало «з панської ласки».

Але повернути селян із Запорозжя було важко. Трудяща запорозька людність зустрічала втікачів як своїх братів: давала їм притулок, переховувала, захищала. Не раз козаки нападали не тільки на юрби панської челяді, алей на військові загопи, які вели спійманих втікачів. Заможне козацтво також охоче переховувало селян, хоч, звичайно, з інших причин. Багаті господарі мали велику потребу в робочій силі. До того ж праця бідного втікача, за яким ганялись, як за звіром, переслідувачі, коштувала дуже дешево. Старшинам теж не вигідно було видавати втікачів. Вони були великі власники і мали ще більшу, ніж заможні козаки, потребу в робітниках. Тому старшина брала панські подарунки, дякувала, писала про людське око в паланки накази про розшук і повернення селян, а насправді потурала втечам. Ось чому втікачів дуже рідко повертали із Запорозжя.

Звичайно, доля втікачів на Запорозжі була різна. Той, хто мав якесь майно (воли, коні тощо), сідав на землю і брався господарювати. Що ж до бідноти, то їй не лишалось нічого іншого, як іти в найми. Сірома наймалася в забродчики на рибальські промисли, в погоничі до багатих чумаків, а найчастіше в робітники до заможних зимівничан. У Січі, в залозі, лишалось дуже мало козаків. Колишній запорожець Недоступа, згадуючи Нову Січ, розповідав: «Прибійжить було (такий втікач) на зимівник (до заможного козака): «Прийміть, батьку...». В Січ мало хто тоді приставав».

Верхівка запорозького козацтва володіла величезними багатствами. Особливо виділялася своєю заможністю старшина. Останній кошовий отаман Петро Калнишевський. наприклад, мав у своїх зимівниках понад шістсот коней, тисячу голів великої рогатої худоби, чотирнадцять тисяч овець тощо. Такі ж багаті були військовий писар Іван Глоба, суддя Павло Головатий, полковники Опанас Ковпак, Гараджа та ін. 1775 року майно Калнишевського оцінювали в 38 718 карбованців, Глоби - в 31 267 і Гараджі - в 5 830. На той час це були дуже великі суми. Досить сказати, що на Лівобережжі і в російських губерніях 30 000 карбованців коштував великий панський маєток із селянами.

Крім скотарства, в старшинських зимівниках великою мірою займались і хліборобством. 1775 року в зимівниках Калнишевського зібрали понад 5 000 пудів зерна і не набагато менше у Головатого і Глоби.

Зимівники заможного козацтва мало чим відрізнялися від старшинських. Інколи вони були навіть більшими. В зимівнику козака Онопрія Лати, наприклад, під час російсько-турецької війни 1768-1774 років татари спалили близько 9 000 пудів зерна; в зимівнику козака Самійла Носа було понад 140 коней, майже 150 голів великої рогатої худоби і 9 000 овець.

Звичайно, старшина і заможне козацтво продавали продукцію свого господарства за великі гроші. Калнишевський тільки за один раз продав 14 000 овець по 2 карбованці за голову. Хліб, тютюн і худобу продавали татарам, добрих, «під сідло», коней - російським військовим частинам і навіть за кордон (у Пруссію) для королівської кавалерії. Худобу й коней гнали також на продаж у Лівобережну і Правобережну Україну, Слобожанщину тощо. Туди ж везли шкіри, смушки, бараняче і свиняче сало, масло, шинку.

Багатим зимівником керував звичайно не господар, а його управитель. Він наглядав за найманими робітниками-молодиками. В зимівнику Калнишевського на річці Кам'янці було 30 робітників, не рахуючи сезонних, яких наймали на косовицю; у Головатого - 22 робітники, у Глоби - 18.

На зимівниках зосереджувалось переважно заможне козацтво. Інші козаки-господарі проживали в слободах. У цей час уже не вся запорозька людність вважалася козаками. До козацтва належали тільки ті, хто відбував службу у війську. Решту називали посполитими - селянами. Найбідніша частина посполитих, тобто та, що не мала навіть своїх дворів і жила в чужих хатах, відробляючи за це господарям, звалася підсусідками. Посполиті і підсусідки сплачували податки у військовий скарб і від бували різні натуральні повинності. Отже, люди у слободі поділялися на дві групи - на козаків і на посполитих. Кожна частина складала громаду і обирала громадського отамана.

Були на Запорозжі і монастирські селяни: 50 родин в Самарському Миколаївському військовому монастирі і стільки ж у Нехворощанському. Вони відбували різні повинності на монастирську братію.

Як бачимо, за часів Нової Січі помітно виросла різниця між багатими і бідними, а значить, посилилась і експлуатація бідноти заможною верхівкою. Дуки кохалися в розкошах, голота скніла в злиднях. Ось як жив, наприклад, кошовий отаман Петро Калнишевський. В його зимівнику на річці Кам'янці, за 50 кілометрів од Січі, був панський будинок із скляною верандою і дві хати. В першій хаті жило 30 робітників. Це була довгаста низенька будівля з 5 вікнами і очеретяною покрівлею - казарма. В другій містилася майстерня; тут проживали кравці. На дворі стояли 3 великі клуні, де було 14 волів і 32 кінських вози, 2 великі стайні, 2 льохи, пташник, кузня, вітряк.

Панські кімнати були добре мебльовані. Навколо довгого стола стояли м'які, обтягнуті кольоровою шкірою сальці, на столі підсвічники з срібними і мармуровими прикрасами: трохи далі, біля стіни, - буфет з різним скляним і порцеляновим посудом, срібним підносом, сахарницею, самоваром. На стінах висіли портрети, канделябри, дзиґарі. Тут же була розвішана зброя: рушніці роботи місцевих, російських і французьких майстрів, пістолі, шаблі в дорогій оправі з коштовним камінням, канчуки, підзорна труба.

В спальні, за завісою з дорогої тканини, на ліжку лежало едабне покривало, підбите лисячими хвостами, стояли олов'яна умивальниця і кипарисові скрині з різним добром.

Чого тільки не було в цих скринях, у комірках, сінях і присінках отаманського будинку: кожухи вовчі і лисячі, криті червоним оксамитом, свити з дорогого блакитного сукна, жупани, червоні та блакитні суконні шаровари, ремінні і шовкові пояси з золотими прикрасами, шапки з дорогих кримських смушків, позолочені дзиґарики (кишенькові годинники) з золотими печатками, венеціанської роботи ножі, ванна, аптечка...

Хижки при будинку були заповнені кухвами з горілкою, вином, різними закусками, баликами, свинячими тушами, шинкою, маслинами, прованською олією, рисом, горіхами тощо.

А ось як жила козацька голота, що служила в січовій залозі, - славне січове товариство. Кілька тисяч січовиків тіснилося в 38 низеньких дерев'яних казармах, обмазаних глиною і

критих очеретом куренях. Посеред убогого з маленькими віконцями куреня на долівці стояв довгий нефарбований стіл з вузькими ослонами. Вздовж стін тягнувся дерев'яний піл. На ньому покотом спало кілька десятків козаків.

В куренях годували раз на день і дуже бідно. Повсякденною стравою була соломаха. Її варили з житнього борошна на воді або на риб'ячій юшці. Щоб покуштувати риби або м'яса, козаки мусили скидатися по копійці і посилати кухаря на базар. Сучасник, російський офіцер Мишецький, що перебував деякий час на Січі, писав пізніше: «Печеного звичайного хліба в куренях ніколи не буває». Коли наставав час обіду, курінний кухар з двома підлітками-помічниками ставив на стіл страву у великих дерев'яних мисках - ваганках. Кожен козак виймав свою ложку і сідав за стіл. Ніяких тарілок, відома річ, не було. «Та й нащо вони?» - глузує Митецький. В довгу холодну зиму вільні від служби козаки розважали себе співами, грали на кобзах, скрипках і дудках, палили люльки. Були в куренях і товариські люльки. Вони нагадували великі глиняні макітри, вицяцьковані мідними гудзиками. Кожна така люлька мала кілька дірочок для виходу диму, заткнутих чопиками на шворках. Присівши біля люльки навпочіпки, козаки виймали чопики, встромляли в дірки довгі чубуки, і курили собі досхочу.

Страшенні злидні гнали козаків з куреня на волю. Але воля для голоти - це робота в багатіїв. Козаки йшли найматися на рибальські промисли, в зимівники, до багатих чумаків, крамарів, шинкарів. Проте й тут було не легше. В зимівнику, на хазяйських харчах та одязі, робітникові сплачували пересічно три з половиною карбованці нарік, тобто приблизно 1 копійку на день. Що міг заробити бідний козак, коли в той час кінь коштував 7-8 карбованців. Іноді робітникам і зовсім не платили грошей. Натомість господар за кілька років роботи давав молодика корову, вола або кілька овець. Сезонним робітникам, наприклад, на косовиці платили ще менше. Сіромаха Микита Безверхий розповідав, що працював на косовиці у одного заможного зимівничанина тільки за косу і сорочку, а такий же сіромаха Мовчан - за одні лише харчі.

«Ой фортуно, фортунонько, де до тебе стежка?» - говориться в одній козацькій пісні. Але стежка для козака-бідолахи завжди була одна: вона вела від одного господаря до іншого - з зимівника на рибальський промисел, а звідти іноді за кордон. На Запорожжі було чимало таких сіромах, що ходили на заробітки, здебільшого громадити сіль і на рибальство, у Крим, а також в Очаків і Акерман (Білгород), до Туреччини.

Часто козак-бідолаха, не маючи ніякого просвітку, бив, як то кажуть, лихом об землю - пропивав зароблені тяжкою працею копійки. Восени, коли нетяги поверталися з рибальства та інших заробітків, у шинках стояв гамір, чулися співи, музика і танці. Тоді багато голоти збиралося, в передмісті Січі - Гасан-баші. Тут, на просторі, стояло безліч великих і малих крамниць, яток з полотняним верхом, будок, майстерень, шинків, пивниць. У них торгували різним крамом, одягом, взуттям, зброєю, харчами, всякою мізерією. На базарі завжди було людно. Все гомоніло, вигукувало, кричало, співало. В натовпі, між людьми, сновигали продавці квасу, меду і різного манаття.

На цьому торжищі спритні шинкарі часто-густо і відбирали у сіромахи все, що той заробив поза Січчю:

Ой Січ-мати, ой Січ-мати,  
А ти, Луже, батьку!  
Ой, що в Лузі заробляю,  
То у Січі пропиваю!

Хоч як тяжко жилося трудовому люду на Запорозжі, але все ж таки тут було краще, ніж під паном, поміщиком. На Запорозжі не було кріпацтва. Незаможна людина, робітник, могла вільно перейти від одного господаря до іншого. Так само з місця на місце міг перейти посполитий і підсусідок. Тут не можна було продати людину, як коня або собаку, виміняти, розлучити з панської примхи з батьками, родиною, дітьми. А про тих, хто мав якесь майно і міг завести господарство, нема вже чого й казати. Ці плекали серйозну надію знайти на запорозьких «Вольностях» більш-менш сприятливі умови для життя. Цим і треба пояснити той беззаперечний факт, що навіть за часів Нової Січі Запорозжя лишалося краєм, який повсякчас вабив до себе покріпачений люд.

Своєю невсипущою працею трудове козацтво створювало всі багатства краю. Воно ж і охороняло його, проливало кров у боротьбі з чужоземними загарбниками. Звичайно, бідна людина не могла своїм коштом відбувати військову службу - стояти на кордонах, служити в паланкових командах тощо. Тому біднота, як уже відзначалося, служила на військовий кошт у січовій залозі, а також наймалася на службу за окремих козаків. Наймаючи за себе козака-сіромаху, заможний козак платив йому кілька карбованців на рік, давав коня, зброю, все спорядження й харчі.

Звичайно, на цього наймита господар дивився так само, як і на всякого робітника, і старався всіляко обманути: давав поганого коня, стару зброю, негодяще взуття та одяг.

За часів Нової Січі запорозьке козацтво брало участь у двох війнах Росії проти Туреччини. 1736 року запорожці в складі російської армії мужньо билися під Перекопом, Євпаторією, Бахчисараєм і Кінбурном. Як нагороду за відвагу і героїзм уряд відправив на Січ 5 писаних золотом прапорів, обвитий золотою парчею бунчук, а також срібні, позолочені і прикрашені коштовним камінням булаву і пернач. Під час російсько-турецької війни 1768-1774 років запорозьке козацтво самовіддано билось з ворогом на суші і морі, уславивши себе численними подвигами. Тому багато російських бойових офіцерів вважало за честь для себе належати, ясна річ, номінальне, до славного запорозького товариства. Вони подавали заяви до коша і просили військову старшину прийняти їх до козацтва. Старшина, зважаючи на воєнні заслуги таких просителів, записувала їх у курінні компути і видавала відповідні атестати. Такі козаки були «почесними товаришами» Війська Запорозького. 10 січня 1773 року, наприклад, до товариства Криловського куреня був прийнятий і дістав почесний атестат Михайло Кутузов.

**Источник:** Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Бурхливі часи»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Гайдамаки»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

**Перевод в електронний вид:** Бутенко О.П.

---

**На нашем сайте Вы можете узнать больше о казачестве:**

- [Казачество](#)
- [Эпоха казачества](#)

[В случае использования материалов этого сайта активная ссылка на сайт обязательна](#)